

УДК 340.134:005.5:061.2:63 (477) "18/19"

ЧАЛАВАН Віктор,
кандидат історичних наук,
Національна наукова
сільськогосподарська бібліотека НААН
(м. Київ, Україна)
vchal77@ukr.net

ЗАКОНОДАВЧЕ ПІДГРУНТЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті проаналізовано механізми виникнення сільськогосподарських товариств на теренах України, процеси їхньої трансформації з XIX до початку XX ст., законодавчі ініціативи (зокрема документну базу), що засвідчило факт зацікавленості уряду в існуванні таких об'єднань сільськогосподарських виробників і вчених-аграріїв.

Зроблено висновки про те, що поява перших сільськогосподарських товариств була зумовлена необхідністю розв'язання організаційних питань у галузі агрономії і поширення галузевих знань серед господарів; згодом постала потреба вирішення більш ширших виробничо-практичних питань. Перші осередки агрономічного спрямування постали за підтримки, у тому числі фінансової, великих землевласників. І лише з кінця XIX ст. до цієї справи, через законодавче регулювання, почала долучатися держава, що в подальшому сприяло ефективній побудові та розвитку галузевого дослідництва. Функціонування багатьох сільськогосподарських товариств (поряд із земствами) стало справжнім феноменом галузевої дослідної справи й аграрного сектору країни загалом. Ці осередки стали фундаторами вітчизняної аграрної науки, галузевого дослідництва, виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції, започаткування підприємництва, процесів удосконалення сільськогосподарської техніки, опанування прогресивних форм господарювання тощо. Великі товариства перетворилися на центри розвитку наукових досліджень з агрономії. Доведено, що галузеві товариства саме через державне стимулювання процесів їхнього створення, допомоги в організації роботи, фінансуванні роботи агроперсоналу й різноманітних агрономічних заходів (виставок, конкурсів, курсів і читань),

видання кредитів тощо на початку XX ст. суттєво розширили власну мережу на теренах усієї України.

Ключові слова: сільськогосподарські товариства, агрономія, державне регулювання, галузеве дослідництво, сільськогосподарська дослідна справа.

LEGISLATIVE BASIS FOR THE FUNCTIONING OF AGRICULTURAL ASSOCIATIONS IN THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE 19th – EARLY 20th CENTURY

The article analyzes the mechanisms of the emergence of agricultural associations in the territory of Ukraine, the processes of their transformation from the 19th to the early 20th century, legislative initiatives (including the documentary base) that evidenced the government's interest in the existence of such associations of agricultural producers and agrarian scientists.

Conclusions were drawn that the emergence of the first agricultural associations was driven by the need to address organizational issues in agronomy and disseminate sector-specific knowledge among farmers. Subsequently, there was a need to address broader production-related issues. The initial centers of agronomic direction emerged with the support, including financial support, of large landowners. Only from the late 19th century onwards did the state become involved in this matter through legislative regulation, which subsequently contributed to the effective construction and development of sectoral research. The functioning of many agricultural associations (alongside Zemstvos) became a true phenomenon of sectoral research and the agricultural sector as a whole. These centers became the foundation of domestic agricultural science, sectoral research, production of environmentally friendly agricultural products, the initiation of entrepreneurship, the improvement of agricultural machinery, and the adoption of progressive forms of management, among others. Large associations transformed into centers for agronomic research. It has been proven that sectoral associations, precisely due to state stimulation of the processes of their establishment, assistance in organizing work, financing the work of agricultural personnel and various agronomic events (exhibitions, competitions, courses, and lectures), issuance of credits, etc., significantly expanded their own network in the territories of Ukraine throughout the early 20th century.

Keywords: agricultural associations, agronomy, state regulation, sectoral research, agricultural research.

Постановка проблеми. Неурядові творчі об'єднання практикуючих господарів і вчених-аграріїв у вигляді різноманітних сільськогосподарських товариств, що функціонували на теренах України до встановлення радянської влади, відіграли ключову роль у появі сільськогосподарської дослідної справи.

Через мережу постійно діючих установ (прокатних пунктів і станцій сільськогосподарських машин і знарядь; бібліотек; злучних і зерноочисних пунктів; сільськогосподарських складів; показових полів і ділянок; дослідних і дослідно-показових і контрольних установ; показових садів, городів, пасік, плодових розплідників; споживчих крамниць; насінневих складів тощо) і посередництвом різноманітних науково-популяризаційних заходів (видання періодики, облаштування курсів, виставок, конкурсів, бесід тощо) вони забезпечили змістовою складовою процес виникнення спеціалізованих галузевих дослідницьких інституцій у своїх регіонах. Створені за ініціативою місцевих територіальних громад, сільськогосподарські товариства з часом отримали загальнодержавну підтримку, у тому числі на законодавчому рівні. Сьогодні досвід функціонування професійних (галузевих) товариств в умовах приватної власності на засоби виробництва та невідворотного переформатування державних академічних установ може бути вкрай затребуваним і корисним, особливо щодо питань фінансування та взаємодії з місцевими громадами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто констатувати, що запропонована тематика у вітчизняній історіографії зовсім не нова, до тих чи інших аспектів функціонування сільськогосподарських товариств XIX – початку XX ст. зверталось багато дослідників. Серед таких, зокрема сучасних, відзначаємо перш за все В. Вергунова, І. Демуз, А. Пантелеймонченка, Н. Чайку та ін., які, осмислюючи комплексно й концептуально зазначений феномен, подавали історію товариств у контексті розвитку сільськогосподарської дослідної справи або аграрних і соціально-економічних відносин загалом, діяльності самоврядних громадських об'єднань аграріїв, взаємовідносин з урядовими структурами тощо. З'явилася велика кількість узагальнюючих досліджень про окремі сільськогосподарські товариства: Південно-Російське товариство заохочення землеробства і сільської промисловості (А. Бурдак),

Київське агрономічне товариство (Т. Таранцова), Київське товариство сільського господарства й Волинське товариство хмелярства (М. Лисенко), Всеукраїнське агрономічне товариство (Т. Дармороз), Полтавське товариство сільського господарства (В. Вергунов), Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (В. Колесник, О. Корзун), Всеукраїнське товариство насінництва (В. Вергунов, О. Глоба, Р. Гілязетдінов, Т. Грищенко, Х. Піпан) та ін. Поряд із цим, поза дослідницькою увагою залишаються такі концептуальні для розуміння сутності громадських організацій питання як фінансування і формування бюджету, взаємовідносини з іншими громадськими осередками, земствами, місцевими громадами, владою, законодавчі аспекти функціонування товариств, трансформація урядової підтримки включно до впровадження принципів суворого державного регулювання громадських осередків у 1920-х рр. тощо.

Тому **метою даної статті** є аналіз механізмів виникнення сільськогосподарських товариств, процесів їхньої трансформації з ХІХ до початку ХХ ст., законодавчих ініціатив (зокрема документної бази), що засвідчує факт зацікавленості уряду в існуванні таких об'єднань сільськогосподарських виробників і вчених-аграріїв.

Виклад основного матеріалу. Поява перших сільськогосподарських товариств у країнах Європи датується першою чвертю ХVІІІ ст. (Шотландія, Ірландія, Швейцарія, Англія), а в межах Російської імперії – серединою вказаного століття, коли у Санкт-Петербурзі у 1765 р. засновано Імператорське вільне економічне товариство (початкова назва «Патриотическое общество для поощрения в России земледельчества и экономии», перейменоване згодом у «Вольно-экономическое общество к приращению в России земледелия и домостроительства»). У подальшому виникли Імператорське Ліфляндське загальнокорисне товариство в Дерпті (1796 р.), Естляндське економічне товариство (1808 р.), Філотехнічне товариство в Харкові (1811 р.), Московське

товариство сільського господарства (1820 р.), Білоруське вільне економічне товариство у Вітебську (1824 р.), Товариство сільського господарства Південної Росії в Одесі (1828 р.), Товариство заохочення лісового господарства (1832 р.), Закавказьке товариство заохочення сільської і мануфактурної промисловості й торгівлі (1833 р.), Російське товариство любителів садівництва у Москві (1835 р.); у 1839 р. засновано перші в Російській імперії сільськогосподарські товариства з районом діяльності в одну губернію – Казанське економічне товариство, Курляндське, Естляндське і Ярославське сільськогосподарські товариства, а також з районом діяльності в один повіт – Гольдингенське сільськогосподарське товариство (Курляндська губ.) [1, с. 104, 105].

Перші сільськогосподарські товариства (об'єднання вчених-аграріїв, що виникали у столичних і великих містах губернського значення, віддалених від сільськогосподарських центрів і, відповідно, практичних потреб сільського населення) більше займалися розв'язанням організаційних і науково-просвітницьких завдань. На середину XIX ст. їхніми завданнями було: 1) збирання детальних свідчень про стан землеробства у всіх країнах або, головним чином, у регіонах діяльності товариств; 2) поширення сільськогосподарських знань у середовищі зацікавлених осіб; 3) наради членів товариств і сільських господарів з питань покращення способів ведення сільського господарства; 4) проведення дослідів і спостережень у сільському господарстві, особливо щодо нових знарядь і машин; 5) відслідковування тогочасного розвитку сільськогосподарської промисловості в інших країнах; 6) видача нагород і премій за досягнення в галузі агрономії; 7) виставки сільськогосподарських знарядь і виробів; 8) активна співпраця між галузевими товариства [1, с. 110-111].

Закономірно, що згодом з'явилася необхідність вирішення суто виробничих питань, тому поряд із загальними сільськогосподарськими

товариствами почали виникати й інші за спрямуванням діяльності асоціації (спілки) сільськогосподарських виробників, головною метою яких було: сприяння місцевим сільським господарям у придбанні необхідних у сільському господарстві предметів споживання і виробництва; допомога у збуті продуктів виробництва; видача позик тощо [14, с. 54].

Частково погоджуємося з періодизацією функціонування сільськогосподарських товариств, запропонованою Н. Чайкою: 1876-1900 рр. – процес виникнення товариств, створення переважно товариств великих виробників; 1901-1910 рр. – створення товариств обласного рівня з вузьких галузей сільського господарства, поява товариств місцевого рівня; 1911-1915 рр. – період стрімкого зростання кількості товариств за рахунок відкриття різних категорій місцевих угруповань, піднесення діяльності об'єднань усіх рівнів [14, с. 67], доповнюючи дану періодизацію початковим періодом, який тривав з середини XVIII до середини XIX ст., адже саме в той час у Російській імперії створено перші науково-просвітницькі осередки агрономічного спрямування, до того ж, багато з яких мали статус «імператорських», тобто загальнонаціональних, отримавши найвищу підтримку з боку держави.

Згідно статистичних узагальнень Департаменту землеробства, чисельність сільськогосподарських товариств у Російській імперії до 1861 р. складала 30 загальних і спеціальних; до кінця 1870-х рр. – уже 84; до 1900 р. – 310; у 1911 р. – 3 103; на початок 1915 р. – 5 795 [1, с. 105]. Проте, якщо до цієї кількості додати ще 1 669 статутних і 2 500 договірних сільськогосподарських кредитних товариств і артілей, 10 687 кредитних, 3 811 позичково-ощадних, близько 12 000 споживчих товариств, то кількість усіх кооперативних сільськогосподарських об'єднань Російської імперії станом на 1 січня 1915 р. становила 36 500 одиниць [7, с. 16, 17].

На українських теренах найбільша кількість сільськогосподарських товариств станом на 1915 р. зафіксована у, так званому, Малоросійському краї

(Полтавська, Харківська, Чернігівська губ.) – 583 товариств, далі – Новоросійському (Бессарабська, Херсонська, Катеринославська, Таврійська губ. і область Війська Донського) – 383 товариств, найменше – Південно-Західному (Київська, Волинська, Подільська губ.) – 159 товариств [7, с. 7].

При цьому Полтавська губернія займала лідируючі позиції з усіх 91 губернії, що входили до складу Російської імперії за створенням сільськогосподарських товариств станом на 1915 р. (345 товариств). У двадцятці лідерів були також Чернігівська (134 товариства), Катеринославська (113 товариств), Херсонська (105 товариств), Харківська (104 товариства) губернії. Значно скромніші показники за галузевими об'єднаннями мали Подільська (72 товариства), Київська (70 товариств), Таврійська (58 товариств), Бессарабська (31 товариство) та Волинська (19 товариств) губернії [7, с. 6].

Урядові структури – зокрема Міністерство державних маєтностей і Департамент землеробства та сільської промисловості, – зацікавлені в діяльності товариств, з часом почали активно стимулювати процес їхнього створення, допомагали в організації роботи, фінансували роботу агроперсоналу, агрономічні заходи, видавали кредити тощо. Так, до 1866 р. дозвіл на заснування сільськогосподарських товариств надавався Комітетом міністрів Російської імперії; процедура була довгою і складною. 15 квітня 1866 р. затверджено Положення Комітету міністрів, за яким ця справа передавалася на розгляд Міністерства державних маєтностей за погодженням з Міністерством внутрішніх справ, що передбачало спрощення процедури розгляду заяв про відкриття сільськогосподарських товариств. Міністерство державних маєтностей у свою чергу виступило з ініціативою щодо видання типового нормального статуту для товариств, який би стимулював збільшення їхньої кількості та спрощені механізми реєстрації, зокрема, надавав право губернаторам давати дозвіл на відкриття товариства. Проте лише 28 лютого

1898 р. міністром землеробства затверджено «Нормальний статут товариств», який регламентував процедуру реєстрації та роботу товариств із порівняно широким регіоном діяльності. Даний статут був подібним до статуту французьких землеробських синдикатів. Поряд із цим він не став ефективним інструментом у справі заснування дрібних сільських товариств. Це змусило Міністерство землеробства у 1908 р. напрацювати нову редакцію Нормального статуту для дрібних сільськогосподарських товариств, а також спростити порядок їхньої реєстрації, яка передбачала дозвіл про відкриття на рівні губернаторів. Згідно Нормального статуту 1908 р., сільськогосподарське товариство ставило за ціль сприяти своїм членам: 1) у придбанні необхідних для сільського господарства предметів, збуті сільськогосподарської продукції, переробці сільськогосподарської сировини у спеціально облаштованих місцях; 2) у покращенні господарств членів товариств шляхом спільного обговорення і реалізації необхідних заходів, у тому числі й культурного характеру (що було відсутнє у попередньому статуті). Для відкриття товариства необхідним був вступ у його члени не менше 12 осіб.

7 травня 1911 р. з'явилася нова редакція Нормального статуту для місцевих сільськогосподарських товариств. У 1914 р. до статуту додано норму щодо обов'язку кожного товариства надавати місцевому губернатору протягом 6 місяців по закінченню звітного року звіт про свою діяльність [7, с. 29]. З 15 вересня 1915 р. існуючий порядок заснування місцевих сільськогосподарських товариств на основі останньої редакції Нормального статуту був поширений на всю територію Російської імперії.

Важливою подією стало затвердження 4 березня 1906 р. Тимчасових правил про товариства та союзи. Для суто кредитних товариств із 1896 р. діяв Статут кредитного товариства, для споживчих із 1897 р. функціонував Статут споживчого товариства [4, с. 13].

Частина сільськогосподарських об'єднань відкривалася також на основі особливих (власних) статутів, а також договорів (напр., відомо про т. зв. договорні артіль і товариства, які виникали згідно особового нотаріально засвідченого договору).

У цілому ж, більшість сільськогосподарських об'єднань Російської імперії, зокрема загальні сільськогосподарські товариства, засновані на основі Нормального статуту. Офіційна статистика подає наступні цифри: з 5 715 товариств на основі Нормального статуту відкрито 3 662 товариства (64,1 %); Тимчасових правил від 4 березня 1906 р. – 1 359 (23,8 %); особливих статутів, затверджених спільно з Міністерством внутрішніх справ, Відомством землеробства, Головним управлінням державного кіннозаводства, – 694 товариства (12,1 %). Поряд із цим, більшість спеціальних сільськогосподарських товариств затверджені на основі особливих статутів – із загальної кількості у 870 таких товариств 535 (61,5 %) відкриті саме таким чином; 282 товариства (32,5 %) – на основі Нормального статуту; 12 товариств (1,4 %) – Тимчасових правил [7, с. 32, 33].

Аналіз Нормального статуту для місцевих сільськогосподарських товариств (у редакції від 7 травня 1911 р.), Тимчасових правил про товариства та союзи (від 4 березня 1906 р.), а також Статуту сільського господарства (Звід законів, Т. XII, ч. 2, вид. 1903 р. і Продовж. 1906 р.) дав можливість з'ясувати ключові моменти й особливості заснування сільськогосподарських товариств. Так, з дозволу губернатора, на основі Нормального статуту, могли відкриватися лише дрібні товариства, діяльність яких поширювалася на волость, повіт, групу волостей чи повітів, а також на одну губернію. Якщо ж діяльність товариства виходила за межі однієї губернії або засновниками були запропоновані положення, відсутні в Нормальному статуті, таке товариство відкривалося вже на основі особливого статуту, і не губернатором, а з дозволу Головного управління землеустрою і землеробства за погодженням з міністром внутрішніх

справ (статті 42, 44 Статуту сільського господарства). Сільськогосподарське товариство, відкрите з дозволу губернатора на основі Нормального статуту, мало право створювати у своїй структурі спеціальні комітети/комісії чи засновувати місцеві відділи, а також їх закривати. Про намір заснування чи закриття такого комітету/комісії/відділу повідомлялося губернатору і в Департамент землеробства Головного управління землеустрою і землеробства (стаття 43 Статуту сільського господарства) [10].

Нормальний статут для місцевих сільськогосподарських товариств (у редакції від 7 травня 1911 р.) складався з таких розділів: I. Ціль товариства і способи її реалізації, його права та обов'язки. II. Склад товариства. III. Порядок обрання в члени, їхні права та обов'язки. IV. Управління товариства, керівництво, його права та обов'язки. V. Зібрання товариства. VI. Кошти товариства і його матеріальна відповідальність. VII. Закриття товариства [3].

Для досягнення цілі, яка полягала у сприянні в районі діяльності товариства силами своїх членів розвитку і вдосконаленню сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, об'єднання мало право: 1) вивчати становище різних галузей сільського господарства, з'ясовувати господарські потреби шляхом спільного обговорення питань на періодичних зібраннях своїх членів, спеціальних комісіях і з'їздах, споряджати експедиції та екскурсії як для огляду господарств своїх членів, так і загалом для сільськогосподарських досліджень; 2) поширювати теоретико-практичні знання з сільського господарства шляхом облаштування публічних читань, друку й поширення своїх праць та іншої галузевої друкованої продукції, за можливості – і власного журналу, відкриття сільськогосподарських училищ, бібліотек, музеїв; 3) піклуватися про напрацювання оптимальних способів ведення господарства, використовуючи як вітчизняний, так і закордонний досвід; облаштовувати конкурси землеробських машин, знарядь, засновувати дослідні станції, поля, ферми, сади, розплідники тощо; 4) сприяти господарям у

правильному облаштуванні їхніх господарств корисними вказівками і рекомендаціями, займатися посередництвом у постачанні господарів необхідними предметами і у збуті їхньої продукції, відкривати з цією метою довідково-комісійні бюро, сільськогосподарські склади тощо; 5) влаштовувати виставки, аукціони, заохочувати здобутки господарів шляхом нагородження медалями тощо (параграф 2 Нормального статуту).

До обов'язків товариства належало стимулювання відкриття членами «товариществ» з виробництва і збуту сільськогосподарської продукції (параграф 3); щорічно звітуватися Головному управлінню землеустрою і землеробства, а також губернатору (до звіту додавалися поіменний список усіх членів товариства і керівний склад; фінансові звіти; інформація про діючі при товаристві установи/комісії/комітети/відділи) (параграф 8). У разі ненадання такого звіту протягом встановленого терміну у 6 місяців товариство вважалося ліквідованим. До прав товариства належало право придбання рухомого і нерухомого майна, цінних паперів, а також їхнє відчуження, право укладати договори (параграф 4), клопотати перед Головним управлінням землеустрою і землеробства про нагородження осіб, які здійснили вагомий внесок у розвиток сільського господарства (параграф 6).

Товариство складалося з членів почесних, дійсних, співробітників, кореспондентів; їхня кількість була не обмеженою. Членами товариства могли бути громадяни Російської імперії, незалежно від статті і звання, які займалися чи цікавилися сільським господарством, за виключенням неповнолітніх (параграфи 10, 11). Керівництво справами товариства покладалося на Раду, обрану з почесних і дійсних членів; Рада товариства складалася з голови (заступника голови), секретаря, скарбничого і членів (параграфи 21, 22). Рада виконувала функції представника товариства у всіх його зносинах – договірних, фінансових, майнових, представницьких тощо; поряд із цим щорічно звітувала

про свою діяльність перед товариством (параграф 26). Засідання збиралися за потреби, проте не менше одного разу на місяць.

Обов'язки голови Ради (ця особа була, як правило, і головою товариства) полягали в суворому дотриманні й контролі за виконанням окреслених у статуті завдань; веденні засідань Ради товариства; вивченні паперів тощо (параграфи 30, 31). За відсутності голови його обов'язки переходили до заступника. Секретар вів журнали засідань Ради товариства, складав річний звіт про діяльність, вів організаційну роботу щодо підготовки до засідань, відповідав за поточне діловодство; скарбничий ніс відповідальність за фінансові обороти. Обов'язки керівництва постійно діючими при товариствах установами (бібліотеки, лабораторії, комітети, відділи тощо) покладалися на спеціально обраних осіб (як членів товариства, так і запрошених – з оплатою праці) (параграфи 33-35).

Товариство скликало як звичайні, так і річні засідання. Порядок денний, час і місце засідань повідомлялися членам товариства, а також очільнику місцевої поліції, причому на обговорення могли виноситися лише питання, дотичні до діяльності товариства і дозволені його статутом. Поточні питання вирішувалися простою більшістю голосів (параграф 40), а питання, які стосувалися: 1) зміни статуту; 2) відкриття чи закриття установ товариства; 3) оформлення позик, придбання чи продажу нерухомого майна; 4) виключення зі складу товариства його членів; 5) закриття товариства; 6) обрання почесного голови; 7) обрання почесних членів, – вимагали попереднього погодження і інформування усіх членів товариства, присутність на засіданні не менше половини усього складу (параграф 41). На річних засіданнях оприлюднювався звіт про діяльність товариства, розглядався і затверджувався кошторис на наступний рік, відбувалися вибори керівного складу товариства (параграф 42).

Кошти товариств складалися з членських внесків, субсидій від урядових і громадських організацій, пожертв, а також із прибутків, що надходили від

влаштованих товариством заходів (виставок, складів тощо); використовувалися для забезпечення внутрішніх потреб (параграф 45).

Рішення про закриття товариства приймалося на останньому засіданні Ради товариства, що доводилося до відома губернатора та Головного управління землеустрою і землеробства, а також повідомлення про це оприлюднювалося у друкованих ЗМІ (параграфи 47, 48). Товариство могло ліквідуватися і за поданням губернатора, якщо воно не надавало річні звіти про свою діяльність і протягом року не скликало чергові засідання. У цьому випадку майно і кошти товариства переходили у розпорядження Головного управління землеустрою і землеробства, яке, за погодженням з губернатором, направляло їх для задоволення місцевих сільськогосподарських потреб відповідно до цілей і завдань ліквідованого товариства (параграф 49). У випадку виявлення в діяльності товариства протизаконних дій чи дій, які загрожували суспільній безпеці, воно також ліквідувалося за поданням губернатора (параграф 50); поряд із цим, губернатор мав право призначати перевірку діяльності товариства, у тому числі ревізію діловодства (параграф 51).

На основі Тимчасових правил про товариства та союзи (від 4 березня 1906 р.) [2] відкривалися товариства, а також союзи – об'єднання не менше двох товариств (пункт 1). Особи, які бажали відкрити товариство (чи союз), подавали губернатору або міському очільнику спеціальну заяву, в якій вказувалися: 1) ціль створення товариства; 2) інформація про засновників (у тому числі з вказівкою місця їхнього проживання); 3) район його діяльності; 4) порядок обрання розпорядника (голови) товариства або механізми утворення і поповнення Правління товариства; 5) порядок вступу і вибуття членів (пункт 18). Губернатор чи міський очільник направляв пакет документів на розгляд губерньського або міського «у справах про товариства присутствія»; якщо протягом двох тижнів з моменту отримання губернатором чи міським

очільником клопотання про відкриття товариства не надходила від «присутствія» відмова з вказівкою конкретних причин, то товариство вважалося відкритим (пункт 17). «Присутствіє» в разі позитивного рішення про відкриття товариства вносило дані про нього до спеціального реєстру, форма якого встановлювалася міністром внутрішніх справ за погодженням з міністром юстиції (пункт 23); до друкованих ЗМІ губернського чи міського значення подавалася інформація про реєстрацію товариства (пункт 25), а згаданий реєстр слугував також підставою для надання необхідних виписок про ті чи інші товариства/союзи (пункт 26). Якщо зареєстроване товариство вносило зміни в порядок поповнення складу Правління, то воно просто повідомляло про це заявою, у разі внесення будь-яких інших змін щодо діяльності товариства це тягнуло за собою нову реєстрацію (пункт 27).

Товариства, відкриті на основі Тимчасових правил, у своїх статутах прописували: 1) назву товариства, його ціль, район і напрями діяльності; 2) прізвища, імена, по-батькові, звання і місце проживання його засновників; 3) порядок вступу і вибуття членів; 4) розміри членських внесків і порядок їхньої сплати; 5) склад Правління, механізм його формування і поповнення, форми роботи і місцезнаходження; 6) час і порядок скликання загального зібрання членів і форми його ведення; 7) порядок ведення звітності; 8) порядок зміни статуту (пункт 21).

Розпорядники чи Правління товариства були зобов'язані інформувати губернатора, міського очільника або начальника місцевої поліції про будь-які зміни у складі розпорядників чи Правління товариства, відкриття чи закриття відділень товариства чи самого товариства (пункт 32). Губернатор (міський очільник) міг ініціювати або перевірку діяльності товариства, або його закриття в разі порушення статутних зобов'язань, відхилення від законної діяльності, виявлення загрози суспільній безпеці тощо.

Постійно діючі установи при сільськогосподарських товариствах користувалися рядом державних пільг. Зокрема, не підлягали державному промисловому оподаткуванню суспільні, міські й сільські ломбарди й каси взаємної допомоги, позичково-ощадні товариства; бібліотеки, читальні, музеї та виставки; видавництва; склади для продажу землеробських знарядь і машин, насіння і добрив; сільськогосподарська первинна обробка продукції (напр., очищення і сушка зерна, обробка хлопку, льону, заготівля плодів і овочів, обробіток виноградних, фруктових і ягідних вин); заводи з виготовлення цегли, черепиці, крохмалю, гончарні, смолокурні тощо, сироварні й маслобійні з кількістю працюючих не більше 20 осіб (пункти 6, 10, 15, 16, 19, 20 Статуту про прямі податки) [9]. Клопотання про заснування сільськогосподарських товариств, з'їздів сільських господарів, сільськогосподарських дослідних і метеорологічних станцій, складів знарядь і насіння, племінних розплідників тощо звільнялися від державного гербового збору (пункт 4 Статуту про гербовий збір) [8].

Сільськогосподарські товариства отримували державні субсидії на облаштування всеросійських і обласних сільськогосподарських виставок, що засвідчують циркуляри Департаменту землеробства. Так, першочергово кошти виділялися на виготовлення моделей і придбання приборів чи апаратів для демонстративних цілей, на витрати з перевезення худоби, яка експонувалася на виставках [11].

Почесні нагороди експонентам виставок, надані Головним управлінням землеустрою і землеробства, присуджувалися за твори сільськогосподарського змісту, домашню худобу та землеробські машини і знаряддя. Вищі почесні премії спрямовувалися: 1) на загальних сільськогосподарських виставках – виключно на заохочення скотарства і робочого кіннозаводства; 2) на кінних виставках – виключно за коней робочих порід. Грошові нагороди Головного

управління землеустрою і землеробства використовувалися на заохочення дрібних господарів виключно за племінну ВРХ [6].

Клопотання про матеріальну допомогу в облаштуванні сільськогосподарських виставок товариствами надсилося в Департамент землеробства – безпосередньо в Управління землеробства і державного майна, а в тих губерніях, де не існувало Управління, – місцевому інспектору сільського господарства або урядовому агроному. Поряд із цим, клопотання про державні субсидії на облаштування кустарних відділів виставок і видачу премій та нагород надсилися до Відділу сільської економії та сільськогосподарської статистики, а виставок коней – до Головного управління державного кіннозаводства.

Окрім стаціонарних всеросійських, обласних і місцевих сільськогосподарських виставок, товариствами часто організовувалися пересувні виставки, які складалися з колекцій демонстративного характеру та переміщалися у вигляді обозу з одного пункту губернії в інший.

Питання облаштування сільськогосподарськими товариствами різноманітних курсів, читань і бесід також регламентувалося урядовими документами. Зокрема, стаття 13 Статуту сільського господарства дозволяла поширення сільськогосподарських знань через сільськогосподарські класи, курси, читання і бесіди, що діяли на основі Положення про сільськогосподарську освіту від 26 травня 1904 р. Циркуляром Департаменту землеробства від 18 листопада 1914 р. за № 95/3242 гарантувалося урядове фінансування на організацію сільськогосподарських читань і курсів, першочергово – короткострокових, переважно за окремими галузями господарства, а також практичного спрямування [12]. Урядові субсидії виділялися, як правило, лише на придбання необхідних навчальних засобів і оплату праці лекторів. Усі інші витрати фінансувалися за рахунок організаторів курсів.

Однією з важливих умов фінансування Департаментом землеробства заходів з поширення сільськогосподарських знань було надання товариствами звітів про проведені заходи.

Функціонування дослідних установ при сільськогосподарських товариствах регламентувалося урядовими документами. Зокрема, згідно Положення про сільськогосподарські дослідні установи [5] та циркуляру Департаменту землеробства від 20 грудня 1911 р. [13], до науково-дослідних належали установи, які: 1) об'єднували мережу дослідних установ регіону, задовольняючи їхні наукові запити; 2) систематично вивчали визначену територію у сільськогосподарському відношенні; 3) напрацьовували наукові методи досліджень; 4) здійснювали досліді на постійних дослідних ділянках; 5) проводили роботи за попередньо розробленими і затвердженими місцевими колегіальними органами (земськими зібраннями, економічними радами тощо) програмами; 6) очолювала (без суміщення з будь-якою іншою посадою) особа з вищою сільськогосподарською освітою та спеціальною підготовкою.

Стаття 28 Положення про сільськогосподарські дослідні установи передбачала сприяння роботі дослідних установ зі сторони Головного управління землеустрою і землеробства шляхом: 1) призначення грошової допомоги: як одноразової – на облаштування дослідних установ, так і постійних – на винагороди для особового складу, витрати на проведення дослідів і спостережень, поповнення наукових колекцій, бібліотеки тощо; 2) у видачі державних земель, надання за пільговими умовами чи безкоштовно деревини або інших матеріалів для будівництва й опалення; постачанні інвентарем (живим і неживим), домашніми тваринами, якісними сортами насіння тощо; 3) у наданні довідково-консультаційної допомоги з боку фахівців Головного управління.

Висновки. Поява перших сільськогосподарських товариств була зумовлена необхідністю розв'язання організаційних питань у галузі агрономії і

поширення галузевих знань серед господарів; згодом постала потреба вирішення більш ширших виробничо-практичних питань. Перші осередки агрономічного спрямування постали за підтримки, у тому числі фінансової, великих землевласників. І лише з кінця XIX ст. до цієї справи, через законодавче регулювання, почала долучатися держава, що в подальшому сприяло ефективній побудові та розвитку галузевого дослідництва. Так, функціонування багатьох сільськогосподарських товариств (поряд із земствами) стало справжнім феноменом галузевої дослідної справи й аграрного сектору країни загалом. Ці осередки стали фундаторами вітчизняної аграрної науки, галузевого дослідництва, виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції, започаткування підприємництва, процесів удосконалення сільськогосподарської техніки, опанування прогресивних форм господарювання тощо. Великі товариства перетворилися на центри розвитку наукових досліджень з агрономії. Галузеві товариства саме через державне стимулювання процесів їхнього створення, допомоги в організації роботи, фінансуванні роботи агроперсоналу й різноманітних агрономічних заходів (виставок, конкурсів, курсів і читань), видання кредитів тощо на початку XX ст. суттєво розширили власну мережу на українських теренах.

Список використаних джерел та літератури

1. Агрономическая помощь в России / Под ред. В. В. Морачевского. Петроград: Изд-во Департамента земледелия, 1914. 653 с.
2. Временные правила 4 марта 1906 г. об обществах и союзах. *В кн.*: Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год. Петроград: В. Ф. Киришбаума, 1916. Приложения. С. 17-23.
3. Нормальный устав для местных сельскохозяйственных обществ. *В кн.*: Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год. Петроград: В. Ф. Киришбаума, 1916. Приложения. С. 6-17.
4. Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04 / Київський університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 1994. 20 с.

5. Положение о сельскохозяйственных опытных учреждениях (Приложение к ст. 21 Устава сельского хозяйства). *В кн.*: Свод Законов. Т. XII, ч. 2. Изд. 1903 г., Прод. 1906 г.

6. Правила присуждения премий и расходования сумм Главного управления землеустройства и земледелия, отпускаемых по Департаменту земледелия, на сельскохозяйственные выставки. *В кн.*: Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год. Петроград: В. Ф. Киршбаума, 1916. Приложения. С. 45-50.

7. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год / М. З., Справочно-изд. бюро при деп. землед.; ред. В. В. Морачевский. Петроград: В. Ф. Киршбаума, 1916. 1115 с.

8. Устав о гербовом сборе (Собрание указов и распоряжений прав за 1900 г. № 80, ст. 1674). *В кн.*: Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год. Петроград: В. Ф. Киршбаума, 1916. Приложения. С. 33-34.

9. Устав о прямых налогах (Свод Законов. Т. V. Изд. 1903 г., Прод. 1906 г.). *В кн.*: Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год. Петроград: В. Ф. Киршбаума, 1916. Приложения. С. 31-33.

10. Устав сельского хозяйства (Св. зак., Т. XII, ч. 2, изд. 1903 г. и Продолж. 1906 г.). *В кн.*: Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год. Петроград: В. Ф. Киршбаума, 1916. Приложения. С. 3-6.

11. Циркуляр Департамента земледелия от 18 июля 1912 года за № 105 подведомственным Департаменту земледелия учебным заведениям, опытным учреждениям, фермам, разсадникам и питомникам об участии их в сельскохозяйственных выставках. *В кн.*: Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год. Петроград: В. Ф. Киршбаума, 1916. Приложения. С. 40-43.

12. Циркуляр Департамента земледелия от 18 ноября 1914 года за № 95/3242 губернским и уездным земским управам, советам сельскохозяйственных обществ, инспекторам сельского хозяйства и правительственным агрономам об основаниях субсидирования Департаментом земледелия мероприятий по распространению сельскохозяйственных знаний внешкольным путем. *В кн.*: Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год. Петроград: В. Ф. Киршбаума, 1916. Приложения. С. 89-95.

13. Циркуляр Департамента земледелия от 20 декабря 1911 года за № 57.763 губернским и уездным земствам и сельскохозяйственным обществам об условиях и основаниях, на которых Департаментом назначаются пособия на устройство и содержание сельскохозяйственных опытных учреждений различного типа. *В кн.*: Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год. Петроград: В. Ф. Киршбаума, 1916. Приложения. С. 96-97.

обществах по данным на 1915 год. Петроград: В. Ф. Киршбаума, 1916. Приложения. С. 97-99.

14. Чайка Н. Г. Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.07. Київ, 2005.

References

1. Morachevsky, V. V. (Eds.). (1914). *Agronomicheskaya pomoshch v Rossii* [Agronomic assistance in Russia]. Petrograd [in Russian].

2. (1916). Vremennyye pravila 4 marta 1906 g. ob obschestvah i soyuzah [Temporary Rules of March 4, 1906, on Societies and Unions]. In book: Spravochnyye svedeniya o selskohozyaystvennykh obschestvah po dannym na 1915 god [Reference Information on Agricultural Societies as of 1915]. Petrograd. Prilozheniya [Applications], pp. 17-23 [In Russian].

3. (1916). Normalnyiy ustav dlya mestnykh selskohozyaystvennykh obschestv [Normal Statute for Local Agricultural Associations]. In book: Spravochnyye svedeniya o selskohozyaystvennykh obschestvah po dannym na 1915 god [Reference Information on Agricultural Societies as of 1915]. Petrograd. Prilozheniya [Applications], pp. 6-17 [In Russian].

4. Panteleimonenko, A. O. (1994). Silskohospodarski tovarystva Ukrainy: zarodzhennia, osnovni napriamky diialnosti i znachennia (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Agricultural societies of Ukraine: origin, main directions of activity and significance (second half of the XIX – beginning of the XX century)]. Candidate's thesis. Kyiv [In Ukrainian].

5. (1903). Polozhenie o selskohozyaystvennykh opytnykh uchrezhdeniyah (Prilozhenie k st. 21 Ustava selskogo hozyaystva) [Regulations on Agricultural Experimental Institutions (Appendix to Article 21 of the Agricultural Charter)]. In book: Svod Zakonov [Code of Laws]. Vol. XII, part 2 [In Russian].

6. (1916). Pravila prisuzhdeniya premiy i rashodovaniya summ Glavnogo upravleniya zemleustroystva i zemledeliya, otpuskaemykh po Departamentu zemledeliya, na selskohozyaystvennyie vyistavki [Rules for Awarding Prizes and Disbursing Funds of the Main Administration of Land Management and Agriculture, Allocated by the Department of Agriculture, for Agricultural Exhibitions]. In book: Spravochnyye svedeniya o selskohozyaystvennykh obschestvah po dannym na 1915 god [Reference Information on Agricultural Societies as of 1915]. Petrograd. Prilozheniya [Applications], pp. 45-50 [In Russian].

7. Morachevsky, V.V. (Eds.). (1916). *Spravochnyye svedeniya o selskokhozyaystvennykh obshchestvakh po dannym na 1915 god* [Reference Information on Agricultural Societies as of 1915]. Petrograd [in Russian].

8. (1916). Ustav o gerbovom sbore (Sobranie ukazov i rasporyazheniy prav za 1900 g. № 80, st. 1674) [Charter on Heraldic Fee (Collection of Decrees and Orders of Laws for 1900, No. 80, Article 1674)]. In book: Spravochnyye svedeniya o selskohozyaystvennykh obschestvah po dannym na 1915 god [Reference Information

on Agricultural Societies as of 1915]. Petrograd. Prilozheniya [Applications], pp. 33-34 [In Russian].

9. (1916). Ustav o pryamyih nalogah (Svod Zakonov. T. V. Izd. 1903 g., Prod. 1906 g.) [Charter on Direct Taxes (Code of Laws, Vol. V. Edition 1903, Continued in 1906)]. *In book: Spravochnyie svedeniya o selskohozyaystvennyih obschestvah po dannym na 1915 god* [Reference Information on Agricultural Societies as of 1915]. Petrograd. Prilozheniya [Applications], pp. 31-33 [In Russian].

10. (1916). Ustav selskogo hozyaystva (Sv. zak., T. XII, ch. 2, izd. 1903 g. i Prodolz. 1906 g.) [Agricultural Charter (Code of Laws, Vol. XII, Part 2, Edition 1903, and Continued in 1906)]. *In book: Spravochnyie svedeniya o selskohozyaystvennyih obschestvah po dannym na 1915 god* [Reference Information on Agricultural Societies as of 1915]. Petrograd. Prilozheniya [Applications], pp. 3-6 [In Russian].

11. (1916). Tsirkulyar Departamenta zemledeliya ot 18 iyulya 1912 goda za № 105 podvedomstvennyim Departamentu zemledeliya uchebnym zavedeniyam, opytnym uchrezhdeniyam, fermam, razsadnikam i pitomnikam ob uchastii ih v selskohozyaystvennyih vystavkakh [Circular of the Department of Agriculture dated July 18, 1912, No. 105, regarding the participation of educational institutions, experimental institutions, farms, nurseries, and plantations under the jurisdiction of the Department of Agriculture in agricultural exhibitions]. *In book: Spravochnyie svedeniya o selskohozyaystvennyih obschestvah po dannym na 1915 god* [Reference Information on Agricultural Societies as of 1915]. Petrograd. Prilozheniya [Applications], pp. 40-43 [In Russian].

12. (1916). Tsirkulyar Departamenta zemledeliya ot 18 noyabrya 1914 goda za № 95/3242 gubernskim i uездnym zemskim upravam, sovetam selskohozyaystvennyih obschestv, inspektoram selskogo hozyaystva i pravitelstvennyim agronomam ob osnovaniyah subsidirovaniya Departamentom zemledeliya meropriyatiy po rasprostraneniyu selskohozyaystvennyih znaniy vneshkolnym putem [Circular of the Department of Agriculture dated November 18, 1914, No. 95/3242, to provincial and district zemstvo authorities, agricultural society councils, agricultural inspectors, and government agronomists on the grounds for subsidizing activities by the Department of Agriculture for the dissemination of agricultural knowledge through extracurricular means]. *In book: Spravochnyie svedeniya o selskohozyaystvennyih obschestvah po dannym na 1915 god* [Reference Information on Agricultural Societies as of 1915]. Petrograd. Prilozheniya [Applications], pp. 89-95 [In Russian].

13. (1916). Tsirkulyar Departamenta zemledeliya ot 20 dekabrya 1911 goda za № 57.763 gubernskim i uездnym zemstvam i selskohozyaystvennyim obschestvam ob usloviyah i osnovaniyah, na kotoryih Departamentom naznachayutsya posobiya na ustroystvo i soderzhanie selskohozyaystvennyih opytnykh uchrezhdeniy razlichnogo tipa [Circular of the Department of Agriculture dated December 20, 1911, No. 57.763, addressed to provincial and district zemstvos

and agricultural societies, regarding the conditions and grounds on which the Department grants allowances for the establishment and maintenance of various types of agricultural experimental institutions]. *In book: Spravochnyye svedeniya o selskohozyaystvennyih obschestvah po dannym na 1915 god* [Reference Information on Agricultural Societies as of 1915]. Petrograd. Prilozheniya [Applications], pp. 97-99 [In Russian].

14. Chayka, N. H. (2005). *Stanovlennya ta rozvytok naukovykh ustanov pry silskohospodarskykh tovarystvakh Pravoberezhnoyi Ukrayiny (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Formation and development of scientific institutions at agricultural societies of the Right Bank of Ukraine (second half of the XIX – the beginning of the XX century)]. Candidate's thesis. Kyiv [In Ukrainian].

Рецензенти:

О. Я. Пилипчук, д. біолог. н., проф.;

С. А. Радозуз, к. і. н.

Надійшла до редакції: 01.03.2023 р.